

УДК 811.161.2'37'42

DOI: 10.31558/1815-3070.2024.48.8

ЛЕКСЕМА «МАЛОРОС» В ІМПЕРСЬКОМУ І АНТИКОЛОНІАЛЬНОМУ ДИСКУРСАХ

У статті висвітлено динаміку семантичних і прагматичних параметрів лексики малорос у контексті формування та розвитку уявлень про українську модерну націю.

*Після Української революції 1917–1921 років ця звична для офіційного дискурсу російської імперії лексема стала важливою ідеологемою українського антиколоніального дискурсу. Поява нового значення із пейоративною конотацією, розвиток відношень протилежності між лексемами *українець* і *малорос* засвідчує формування уявлень про українську модерну націю через заперечення імперських цінностей. Завданням української постколоніальної лінгвістики є адекватне трактування тих лексем, що демонструють статус українців у російській і радянській імперіях, вияви антиколоніальної боротьби.*

Ключові слова: імперський дискурс, антиколоніальний дискурс, лексема «малорос», ідеологема, постколоніальна лінгвістика, функціонування мовних одиниць, семантика, прагматика.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Лексика відбиває обставини життя носіїв мови, а її дослідження є одним зі способів дізнатися, якою нація бачить себе і світ навколо, зокрема в яких умовах відбувається її становлення. К. Годдарт і А. Вежбицька порівнюють значення слів із високочутливими інструментами, які рееструють те, що відбувається у світі й потребують уміння адекватно зчитувати їхні записи, розшифровуючи особливий мовний код (Goddard et al. 2014: 2). Унікальна здатність мови фіксувати і зберігати у слові інтерпретацію соціальної дійсності, актуальну для мовців певної епохи, завжди привертала увагу лінгвістів. Через потужні соціально-політичні трансформації, яких зазнала Україна у ХХ-ХХІ ст., у центрі багатьох досліджень української мови опинилися проблеми динаміки лексики – ідеологізація та деідеологізація номенів, зміна, часом діаметральна, аксіологічних характеристик, архаїзація одиниць, що асоціюються з попередніми етапами розвитку українського суспільства, та поява нових, актуалізація, розширення семантики вже наявних лексем (Карпіловська 2012; Мінчак 2003; Ренчка 2018; Степаненко 2022; Тараненко 2012 та ін).

Стрімкість і вагомість історичних подій в Україні впродовж згаданого періоду зумовлює важливість вивчення української лексики з урахуванням впливу позамовних чинників не тільки для поглиблення лінгвістичної теорії, розширення знань про українську мову, а й для уточнення даних інших гуманітарних наук – історії, політології, соціології. Лінгвістика може зробити значний внесок у бачення націєтворчих процесів, висвітлюючи їх фіксацію в мові, зокрема, аналізуючи номінації, що їх використовували українці для позначення представників своєї нації. Тривалий період життя українців у складі багатонаціональних імперій спричинив потребу самоідентифікації з огляду на свій статус у цих державах, з урахуванням офіційних і неофіційних дискурсів, творених не лише українською, а й мовами імперських центрів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Упродовж XIX–XX століть у російській і радянській імперіях на позначення представників української нації вживали номени *українець, малорос, хохол, мазепинець, петлюривець, бандеривець* тощо. Коментар щодо вживання назви *хохол (хахол)* бачимо вже у М. Костомарова в обґрунтуванні окремішності українського народу (Костомаров: 25–26). Потрактування згаданих слів принагідно подано у працях багатьох істориків і політологів: Я. Грицака, А. Каппелера, І. Лисяка-Рудницького, М. Рябчука та ін. Однак бракує докладного лінгвістичного вивчення цих назв як складників семантичного простору української мови, в аспекті динаміки їхньої семантичної структури, прагматичного потенціалу, стилістичної спроможності. Лише в деяких дослідженнях порушено окремі питання функціонування й перекладу таких одиниць (Грабовецька 2017; Микитюк 2019; Тараненко 2012; Степаненко 2022).

Мета цієї статті – висвітлити динаміку семантичних і прагматичних параметрів лексеми *малорос* у контексті формування та розвитку уявлень про українську модерну націю. Для досягнення поставленої мети виконано такі **завдання**: проаналізовано тлумачення досліджуваної одиниці в працях із історії та політології; окреслено зміни у функціонуванні лексеми, спричинені суспільно-історичними чинниками; визначено роль лексеми *малорос* в російському імперському та українському антиколоніальному дискурсах. **Об’єктом дослідження** є важлива для встановлення статусу українців в російській імперії лексема *малорос*. **Предмет дослідження** – динаміка її семантики та прагматики у зв’язку з розвитком уявлень про українську модерну націю.

У праці використано описовий **метод** у контексті аналізу дискурсу, що дає змогу вивчити взаємозалежність мовних феноменів та суспільних явищ і процесів. **Фактичний матеріал** дібрано з офіційних текстів, що репрезентують регулювання мовного питання на території українських губерній від 1847 до 1914 року («Українська ідентичність» 2013), та з Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Закономірно, що дослідження історії ідей привертає увагу до тих слів, які є засобом їх вербалізації, часом знаменують важливі етапи розвитку або є назвами для тих реалій, що постають у результаті втілення ідей на практиці. Для становлення української національної ідеї знаковим стало протиставлення назв *Україна* та *Малоросія*, тож не випадково в центрі уваги вчених багатьох гуманітарних галузей опинилася практика їх використання (Див. напр.: Яковенко 2009; Plokhii 2008; Когут 2004: 84–88). Складний розвиток модерної української ідентичності в умовах російської імперії та його осмислення у публіцистиці, працях із історії та політології спричинив активне вживання особових назв *українець* і *малорос* в різних типах дискурсів. Історики та політологи з’ясовують сутність відповідних типів ідентичності, однак їхні спостереження лише частково застосовні в лінгвістиці, адже розглядають передусім реалії, а не їх позначення в мові. Водночас врахування даних інших галузей знань про типи української ідентичності важливі для з’ясування семантичних та функційних параметрів слів, що їх номінують.

Семантико-прагматичну специфічність та соціальну значимість різноманітних одиниць на позначення українців за їх ставленням до російської імперії та українського руху засвідчує наявність праць із історії та політології, публіцистичних творів, де такі лексеми винесені в назву і виступають ключовим елементом для побудови міркувань. Цікаво, що використовуючи ті самі слова, науковці по-різному інтерпретують статус українців та України. А. Каппелер за допомогою лексем *малороси*, *хохли* і *мазепинці* демонстрував належність українців одразу до кількох різних щаблів етнічної ієрархії російської імперії. Дослідник не вважав українців дискримінованим в усіх відношеннях народом, оскільки вони могли інтегруватися в російське суспільство як малороси – ті, хто визнав себе частиною російського народу, сприйнявши його культуру. Водночас А. Каппелер відзначав перебування українців і на нижній сходинці ієрархії, сприйняття їх як смішних некультурних хохлів або як небезпечних мазепинців, а згодом петлюрівців і бандерівців. На думку А. Каппелера, Україна не була класичною колонією, оскільки «не існувало як просторової, культурної та расової дистанції, так і правової дискримінації українців порівняно з росіянами», тож для уникнення «девальвації понять» не варто щодо неї використовувати термінів «колоніалізм», «колоніальний», «колонія» (Каппелер 2001).

М. Рябчук послідовно доводить, що попри очевидні відмінності між Україною і класичними заморськими колоніями подібність між ними дає змогу застосовувати постколоніальний інструментарій. Згадані назви українців політолог інтерпретує як позначення етнічних стереотипів, що мають колоніальний характер – вони створені імперією «для приниження й упокорення підлеглої групи та вивищення панівної і для відповідного дискурсивного узаконення саме такої етнокультурної та політичної ієрархії» (Рябчук 2016: 180). Вважаємо, що лінгвістичне потрактування назв *малорос*, *хохол*, *мазепинець*, *петлюривець*, *бандеривець* доцільно здійснювати в межах постколоніальної парадигми, адже вони диференціюють представників підпорядкованої етнічної групи за ставленням до імперії та відбивають історичні етапи супротиву їй діям.

У дослідженнях, які висвітлюють розвиток української національної самосвідомості, лексему *малорос* та спільнокореневі одиниці використовують у контексті витлумачення малоросійської ідентичності. Її постановня З. Когут пов'язує з домодерним періодом національного будівництва, коли у XVIII столітті еліта Лівобережжя – частина козацької старшини – асоціювала себе з народом, землею та політичними інституціями Гетьманщини, дотримувалася ідеї «малоросійських прав і вольностей», водночас визнаючи спільного з російськими землями монарха. Своєю батьківщиною, яку потрібно любити і захищати, ці люди вважали Малоросію, як у середині XVIII називали Гетьманщину в офіційних російських і українських документах, політичних та історичних працях і листуванні. Із розвитком російської імперської концепції та знищенням офіційних інституцій Гетьманщини в кінці XVIII століття козацька старшина інтегрувалася в імперське культурне середовище, водночас зберігаючи малоросійський патріотизм (Когут 2004: 87–97). Згодом назва *малороси* закріпилася за тими українцями, які лояльно

ставилися до імперії і не прийняли модерної української ідентичності, що спиралася на мову і культуру простолюду.

У другій половині XIX століття у середовищі українофілів назва *малороси* вже сприймалася як така, що не відповідає уявленню про українську ідентичність, тому «ішлося про те, щоб утвердити в громадській думці вже призабуту назву спільності – українці – замість малоросів, руських, южноруссов і т. ін.» (Шандра 2013: XVIII). Показовою в цьому аспекті є відзначена А. Котенком, О. Мартинюк і А. Міллером заміна слів у статті П. Куліша (Котенко та ін. 2012: 81). Перший варіант тексту «Климентий. Украинский стихотворец времен гетьмана Мазепы» з'явився 1859 року у журналі «Русская беседа». У січні 1861 року другий, розширений і відредагований, варіант під назвою «Климентій» П. Куліш оприлюднив у першому номері журналу «Основа», послідовно замінивши слова з коренем *малорос-* на відповідники, що актуалізують модерну національну назву, – *Україна, українець, український* (Куліш 1861: 159–234). Використання саме цих найменувань було для автора принциповим, оскільки засвідчувало новий спосіб думання про минуле і теперішнє нації. Публікації «Основи», адресовані українським читачам, що були розділені кордоном між двома імперіями, уможливили початок формування нового бачення поняття «українець», оскільки з-поміж іншого окреслили український національний простір. Після 1860-х істотні зміни в розумінні назв українців відбулися після революції 1905–1907 років (Котенко та ін. 2012: 81–82, 114). Відтоді співвідношення *українець – малорос* переміщується в політичну площину, актуалізується новий аспект – різне ставлення до української державності.

У політології малоросійську ідентичність нерідко потрактовують як руйнацію української ідентичності, що виявляється в байдужому або негативному ставленні до національно-державницьких традицій і прагнень українців, підтримці російської культури та імперської політики (Рафальський та ін. 2022: 212). М. Рябчук твердить про перетворення етнічних українців на «різновид росіян із певними залишковими етно-регіональними маркерами («малоросійськими» – для освічених станів, «хохлацькими» – для простолюду)» (Рябчук 2019: 120). Слід підкреслити, що й за такого підходу не йдеться про постання замість української виразно російської ідентичності, а витворення, за словами Я. Грицака, «своєрідної мішанки», оскільки «росіяни сприймали себе не як націю, а як імперію...» («Розмови» 2018: 104–105).

Отже, в одних дослідженнях малоросійство осмислено як результат домодерного етапу розвитку української ідентичності, який вступив у конфлікт із модерним її варіантом, в інших – українську ідентичність подано як хронологічно первинну, яка зазнає руйнувань під впливом імперії, перетворюючись на малоросійську.

З розвитком української ідеї змінювалося бачення стосунків українців з імперією, а отже, зазнавало змін і вживання слів на зразок *малорос* та *українець*, семантика яких містила відповідну соціальну інформацію. Їх використання відбувалося в різних ідеологічних дискурсах і різними мовами, що потрібно враховувати для ґрунтовного вивчення цих лексем. Історики виокремлюють внутрішній дискурс (у середовищі тих, хто визнає себе малоросом) та зовнішні –

український, великоросійський і польський (Котенко та ін. 2012: 55). В імперській ситуації диглосії, де українська мова лише виборювала своє право творити високу культуру, освічені прихильники української ідеї були як мінімум двомовними. На початку свого формування український національний контрдискурс, який протистояв російському імперському дискурсу, хоч і мав українськомовне осердя і був зорієнтований на розширення та зміцнення українського простору, частково втілювався російською мовою. Як зауважив Р. Шпорлюк, ще понад століття після появи «Енеїди» українцям у містах доводилося поза домом переходити на іншу мову (Шпорлюк 2016: 421). Ситуація змінилася зі зміцненням українського проєкту і розширенням функційних можливостей української мови, проте український семантичний простір і далі зазнавав істотного впливу імперських нарративів (передусім російського, згодом російсько-радянського), був розділений ідеологічно і територіально. Прихильники української ідеї жили й творили і в Україні, і в діаспорі, часто керуючись різними ідеологічними настановами і, отже, різним баченням української держави, що істотно впливало на добір і функціонування ідеологічно важливих слів.

У вивченні лексем на позначення представників української нації важливо простежити динаміку їх семантико-прагматичних параметрів у дискурсивній поліфонії, зумовленій перебуванням українців у складній соціальній структурі кількох імперій. Як слушно зауважив П. Гриценко, «дослідження мови, носії якої тривалий час не мали своєї державності, перебували в політичному й адміністративному підпорядкуванні інших держав, є надзвичайно складним, оскільки передбачає урахування багатьох факторів, що впливали на стан та функціонування мови як багатовимірного лінгвального й соціо-культурного феномену» (Гриценко 2013: XXXIX). Імперія, що спирається на централізовану вертикаль державних інституцій, зазвичай створює потужний і системний офіційний дискурс щодо колонізованих, реалізований у законодавстві, підзаконних актах, офіційних покажчиках, картах, підручниках, довідниках, контрольованих засобах масової інформації, художніх творах тощо. Щоб встановити факти минулого української мови, що була мовою колонізованих, дослідники мають критично опрацьовувати російськомовні імперські джерела, які внаслідок заборон на вживання українського слова в багатьох суспільних сферах можуть бути єдиними джерелами, а також враховувати вплив імперського нарративу на зміст українськомовних джерел. Саме такий складний виклик постав перед українськими мовознавцями, які змушені вивчати функціонування української лексики, зокрема й ідеологем, беручи до уваги постійний вплив російськомовного імперського нарративу, його трансформації, проникнення в українськомовний дискурс.

В офіційному дискурсі російської імперії другої половини XIX – початку XX століття, для якого звичними були номени *малорос*, *малоросійський*, означення *український* поступово здобувало новий статус. Оприявлення модерного бачення української нації в російськомовному імперському просторі можемо спостерігати на прикладі текстів, представлених у збірнику документів і матеріалів, які стосувалися регулювання мовного питання на території

українських губерній від 1847 до 1914 року («Українська ідентичність» 2013). У документах щодо розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, крім лексем *Малороссия, малороссияне, малороссийский*, уже фігурують *украино-славянисты, украинофилы*, вжито прикметник *украинский*, наприклад: «Кулиш в изданных им сочинениях “Повесть об украинском народе” в 1846, “Украина” 1843 и “Михайло Чарнышенко” г 1843 г. с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю этого народа едва ли не знаменитее всех историй, славу его называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекал, что этот дух не простыл и доселе таится в малороссиянах» («Українська ідентичність» 2013: 9). Заборона ідеологічної течії потребувала її ідентифікації, що найлегше зробити користуючись тими назвами, які використовують її прихильники. Частотність вживання лексеми *украинский* в російськомовних текстах імперських чиновників зростає з посиленням українського руху, збільшенням кількості текстів українською мовою, зокрема представлених у періодичних виданнях, і появою їх масового читача.

Узвичаєнню модерного бачення українців у російськомовному дискурсі сприяла діяльність тих представників українського руху, хто намагався його обстояти через офіційні імперські інститути, пишучи російською мовою. Навіть прихильники імперії, заперечуючи українську ідентичність у публічному полі, використовували, а отже, актуалізували назву, яку прагнули популяризувати діячі українського руху. Наприклад, у сумнозвісній статті М. Каткова, оприлюдненій у газеті «Московские ведомости» 1863 р., вжито не тільки слова *Малороссия, малороссийский*, але й *Украина, украинский*, а також *украинофил, украинофильский, украинофильство*. Намагаючись висловитися максимально точно і переконливо у реченні, що передає основну думку тексту, автор використав лексеми *украинский* і *русский*. Прикметник *малороссийский* виявився зайвим, оскільки міг підважити однозначність і категоричність твердження: «Украина никогда не имела особой истории, никогда не была особым государством; украинский народ есть чистый русский народ, коренной русский народ, существенная часть русского народа, без которой он не может оставаться тем что он есть» («Українська ідентичність» 2013: 69). Таке заперечення українців як нації по-своєму легітимізувало її модерне бачення в публічному просторі імперії.

На цьому прикладі можемо спостерігати вплив модерного українськомовного дискурсу на російськомовний попри імперські намагання обмежити вживання української мови і викоренити «неблагодійний» прикметник. У записці про цензурування українськомовних книжок, яку за дорученням Комітету міністрів 1905 року підготувала спеціальна комісія Харківського університету, згадано про практику заміни слова *украинский* на *малорусский, южнорусский*: «Иногда совершенно искусственно проводится различие между, в сущности тождественными, терминами малорусский, южнорусский и украинский, с отнесением слова украинский к неблагонадежным и произвольной заменой его словами малорусский, южнорусский» («Українська ідентичність» 2013: 355).

На відміну від чиновників, науковці не вбачали політичних загроз у розвитку української літературної мови (це демонструють ухвали комісій і Харківського університету, і Петербурзької академії наук), а отже, не помічали й семантико-прагматичних відмінностей між згаданими прикметниками. На зламі століть і в академічному, і в офіційно-діловому дискурсах імперії все ще побутувало сприйняття українського як частини «общерусского», хоч розвиток українського руху спричинив появу нового бачення українців.

Характеризуючи трансформації поняття «малорос» у другій половині XIX століття, історики пишуть про своєрідну семантичну війну (Котенко та ін. 2012: 97), – вибір номінацій став дуже чутливим, в багатьох випадках принциповим для прихильників різних ідеологічних течій. Упродовж цього періоду в російському імперському дискурсі лексема *малорос* поступово звужувала свої функційні можливості. Її рідше використовували на позначення українського народу, як наслідок, втрачали суспільну вагомість співвідношення *малороссийский – великорусский – общерусский, малороссы – великороссы*.

З 1910-х донесення імперського чиновництва про український рух вже рясніють словом *украинский* з політичним значенням. «Украинское или мазепинское движение в общем в исследуемой местности протекает весьма слабо, во всяком случае слабее, нежели в соседней Киевской и затем Полтавской губернии», – читаємо в агентурній записці для губернського жандармського управління («Українська ідентичність» 2013: 516). У цей час співвідношення лексеми *украинский* із синонімійними одиницями оприявнює суперечливість статусу українського в імперському дискурсі. До нього ставляться вже і як до чужого, і як до свого, але периферійного, вторинного, неосвіченого, грубого або й небезпечного для імперії.

Відповідне сприйняття залишає свій слід і в українськомовному дискурсі. У щоденнику Є. Чикаленка, який висвітлює події початку XX століття, *український* корелює з тими лексемами, що виявляють і власне бачення української спільноти (*свій, наш, рідний, національний*), й імперське (*інородчеський, малоруський, хохлацький, мазепинський*) (Ясакова 2021). Остаточне руйнування семантичних відношень тотожності між лексемами *малоросійський – український, малорос – українець* відбулося після Української революції 1917–1921 років. Синонімія з низкою згаданих вище лексем, які виражали імперське ставлення до українського й активно функціювали у публічному дискурсі Російської імперії на початку XX ст., втратила свою актуальність. Натомість між лексемами *український* і *малоросійський, українець* і *малорос* закріпилися анотоніміїні відношення, що виявили специфічне протиставлення справді українського, яке не асоціює себе з імперією, і колоніального, яке визнає природність свого вторинного місця в імперській ієрархії (Ясакова 2022).

Після трансформації російської імперії в російсько-радянську влада врахувала помилки своїх попередників у національній політиці. Окрім загальнодержавного офіційного дискурсу російською мовою, з'явився офіційний дискурс українською мовою – імперія почала розмовляти з колонізованими їхньою ж мовою. Результатом хоч і неуспішного українського політичного

проекту 1917–1921 років стало визнання культурної окремішності українців. За словами В. Агеєвої, «уенерівським здобутком, який визначив розвиток нації на кілька десятиліть, стали культурні та академічні інституції, освіта й засоби масової інформації рідною мовою» (Агеєва 2021: 20). Відповідно до ідеологічних змін було оновлено лексичний інструментарій імперського нарративу, тож, як відзначив І. Лисяк-Рудницький, в радянський час слово *малорос* вийшло з офіційного вжитку, хоч імперська політична концепція збереглася (Лисяк-Рудницький 2019: 517). В офіційному дискурсі воно набуло статусу історизму, що зафіксував, зокрема, Словник української мови в 11 томах: «МАЛОРОСИ, ів, мн. (одн. малорос, а, чол.; малороска, и, жін.), заст. Офіційна назва українців у дореволюційній Росії» (СУМ-11: 611). Водночас Словник не подав другого значення лексеми, яке оприявнювало розвиток національної самосвідомості українців і прагнення позбутися колоніальної залежності.

Оскільки фактично УРСР була «своєрідною нео-Малоросією» (Лисяк-Рудницький 2019: 517) і влада намагалася виробити в українців бачення себе як частини великої політичної та культурної спільноти з центром у Москві, лексема *малорос* стала важливою ідеологемою українського національного дискурсу, де за спостереженнями М. Рябчука, набула ознак пейоративності (Рябчук 2019: 12). Коли з'явився друком четвертий том Словника української мови з тлумаченням лексеми *малорос* як застарілої, уже існувала широка практика її використання в новому значенні, що засвідчують матеріали Генерального регіонального анотованого корпусу української мови (ГРАК), наприклад: *Тепер він уже не «малорос», а щирий патріот, українець* (В. Королів-Старий 1920)¹; *Лише один маленький крок – і маємо «малороса» Савенка з його апологією не лише Катерини, але й Петра, маємо Дудикевича ...* (Д. Донцов 1921); *Не раз мною трусилась лють на вид жорстоких знущань кацапчуків і змосковицених малоросів, що випирали нагаями душу з господарів своєї землі* (Ю. Тарнавський 1938); *Всім безхребетним малоросам, в УРСР і поза-УРСР, ми бажали б цю нашу заувагу вписати в альбом* (О. Горбач 1962); *«Реалісти» на Україні ніколи не були українцями – вони неминуче ставали малоросами* (В. Мороз 1970). 1959 року у Нью-Йорку було оприлюднено працю Є. Маланюка «Малоросійство» (Маланюк 2015), де потрактовано відповідний тип імперського мислення й використано слова *малоросійство*, *малоросизація*, *малоросіянство*, які не потрапили до реєстру Словника. Створена відповідно до нового варіанту імперської ідеології лексикографічна праця оминула ті мовні факти, які засвідчували існування українського антиколоніального руху. Тексти, що висвітлювали відповідні ідеї та містили слово *малорос* і похідні від нього, були заборонені й не стали джерельною базою словника. Тому лексикографічна фіксація змін, що сталися в семантиці лексеми *малорос*, відбулася значно пізніше, уже в Незалежній Україні.

Словник української мови в 20 томах, окрім застарілого значення лексеми, фіксує друге: «*зневажл. Про національно несвідомих українців*» (СУМ-20). Оскільки джерельна база словника була істотно розширена, до його реєстру потрапили і лексеми *малоросійство*, *малоросійщина*. В умовах розбудови

¹ У дужках подано ім'я автора або назву видання, а також рік оприлюднення тексту.

незалежної держави, що поступово позбавлялася наслідків колоніальної залежності та протидіяла впливу колишньої метрополії, ідеологема *малорос* набула особливої актуальності й стала інструментом політичної риторики, наприклад: *Діяльність малороса О. Ткаченка як спікера постійно підтверджувала, що він служить не Україні, а Великій Росії в зюгановській інтерпретації* (Вісті комбатанта 2000); *Це – зневажливі слова, в яких вправляються новітні малороси і відверті противники України* (В. Ющенко 2006); *Малорос цілком угніздився вже й у Львові і дарує Януковичу не яку, а висвячену вишиванку* (День 2010). Різні політичні групи в Україні вибудовували бачення майбутнього країни з огляду на негативну чи позитивну оцінку минулого колоніального досвіду і сприйняття колишньої метрополії як етнічно й культурно «Іншого» більше або менше відмінного від українців (Kuzio 2001: 355–361). Прикметно, що жодна з груп не використовувала в публічному просторі щодо себе назви *малороси* – у мовній свідомості українців вже закріпилося уявлення про принизливість залежності від імперського центру.

З початком російсько-української війни, особливо під час широкомасштабного вторгнення, для виправдання якого російська влада використала старий імперський наратив про «триєдиний народ», у публічному просторі України ідеологема *малорос* набула нового звучання. Тепер вона сприймається як елемент ворожого російськомовного дискурсу, пропаганди, спрямованої на знищення української нації.

Практика вживання лексеми *малорос* у численних текстах, що репрезентують різні напрями українського національного дискурсу періоду УРСР, а також Незалежної України потребує ґрунтовного вивчення з урахуванням перебігу політичних подій, особливостей культурного життя українців, розвитку ідеологічних течій. Загальні тенденції функціонування цієї лексичної одиниці дають змогу окреслити матеріали корпусу української мови ГРАК. З-поміж багатьох означень, що супроводжують лексему *малорос*, найчастотнішими у корпусі є *хитрий* (31) і *наш* (20). Решта мають значно нижчу частотність: *проросійський* (9), *справжній* (8), *вірнопідданий* (7), *український* (7), *зрусифікований* (7), *меншовартісний* (5), *недолугий* (5), *пересічний* (5), *істинний* (4), *корінний* (4), *презренний* (4), *російський* (4), *російськомовний* (4), *свій* (4). Означення демонструють суперечливість статусу особи, яку називають малоросом: це член національної спільноти, що має не властиві їй цінності, спосіб мислення, мову, які перейняв від колонізаторів.

Для колоніальної ситуації характерно, що певна кількість колонізованих визнає природність, нормальність свого статусу, інтерналізуючи панівний дискурс, в той час як інші намагаються заперечити імперське домінування, формуючи власний контрдискурс, як власне, на переконання М. Рябчука, і постав український національний проєкт і сформована в його дискурсивних межах національна ідентичність (Рябчук 2019: 116). Поява нового значення лексеми *малорос* із пейоративною конотацією, розвиток відношень протилежності між лексемами *українець* і *малорос* є мовним свідченням розбудови уявлень про українську модерну націю через заперечення імперських цінностей.

Висновки та перспективи дослідження. Нагальним завданням української постколоніальної лінгвістики є адекватне потрактування лексем, що засвідчують статус українців у російській і радянській імперіях та демонструють антиколоніальний супротив. Особливе місце з-поміж таких мовних одиниць посідають назви українців, що відбивають їх ставлення до українського національного руху: *малорос, хохол, мазепинець, петлюривець, бандерівець* тощо. Важливо простежити семантико-прагматичні зміни цих лексем з урахуванням усіх аспектів їх функціонування в різні історичні періоди.

Упродовж XIX–XX століть лексема *малорос* зазнала істотних семантико-прагматичних трансформацій, спричинених розвитком уявлень про модерну українську націю. Утвердження номінації *малорос* як елемента імперського російськомовного дискурсу щодо українців зумовило її використання в українськомовному антиколоніальному контрдискурсі для позначення несвідомих представників національної спільноти, що визнають природність російського імперського домінування. Ця лексема була важливою ідеологемою українського національного дискурсу і в радянський період, і після розпаду СРСР, оскільки українська модерна ідентичність розвивалася в умовах постійної протидії російським імперським наративам.

Грунтовне вивчення функціонування всіх слів на позначення українців за їх ставленням до національної ідеї та імперії впродовж усіх етапів розвитку української модерної нації допоможе з'ясувати, коли ідеї, народжені у колі українських інтелектуалів, стали популярними у широкого кола носіїв української мови, чи було нормалізовано імперський дискурс з-поміж носіїв української мови, і в який спосіб формувався контрдискурс.

Література

1. Агеєва, В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Київ : Віхола, 2021. 355 с.
[Aheieva, V. (2021). *Za lashtunkamy imperii. Esei pro ukraïnsko-rosiïski kulturni vidnosyny* [Behind the Scenes of the Empire. Essays on Cultural Relationships Between Ukraine and Russia]. Kyiv : Vikhola. 355 (in Ukr.).]
2. Грабовецька, О. С. Відтворення у перекладі мовних засобів вираження оцінки (на матеріалі гуморески О. Кобилянської «Він і Вона» та її англомовного перекладу). *Література та культура Полісся. Філологічні науки*. 2017. Вип. 89. С. 189–201.
[Hrabovetska, O. S. (2017). *Vidtvorennia u perekladï movnykh zasobiv vyrazhennia otsinky* (na materialï humoresky O. Kobylïanskoï "Vin i Vona" ta yii anhlomovnoho perekladu) [Reproduction in translation of language means of expressing evaluation (on the material of O. Kobylïanska's humorous story "He and She" and its English translation)]. *Literatura ta kultura Polissia. Filolohichni nauky* [Literature and Culture of Polissya. Philology Research]. (89), 189–201. (in Ukr.).]
3. Гриценко, П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XXXIX–LII.
[Hrytsenko, P. (2013). *Ukrainska mova v Rosii XIX – pochatku XX st.: shliakhy utverdzhennia* [The Ukrainian language in Russia in the 19th and early 20th centuries: ways of establishment]. In : *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnoho*

- rehuliuvannia (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian identity and the language issue in the Russian Empire: an attempt at state regulation (1847–1914). Collection of documents and materials].* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. XXXIX- LII (in Ukr.).]
4. Капеллер, А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
[Kapeller, A. (2001). Mazepynsi, malorosy, khokhly: ukraintsi v etnichnii iierarkhii Rosiiskoi imperii [Mazepyns, Little Russians, Khokhlas: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire]. *Kyivska starovyna*. (5). 8–20. (in Ukr.).]
 5. Карпіловська, Є. А. Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2012. Т. 137. С. 88–91.
[Karpilovska, Ye. A. (2012). Reaktsiia movy na zminu suspilnykh stereotypiv [Reaction of language to change of social stereotypes]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky (Movoznavstvo) [Scientific notes of NaUKMA. Philological sciences (Linguistics)]*. (137), 88–91. (in Ukr.).]
 6. Когут, З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.
[Kohut, Z. (2004) Korinnia identychnosty. Studii z rannomodernoї i modernoi istorii [Roots of Identity. Studies in Early Modern and Modern Ukraine.]. Kyiv: Krytyka, 352 (in Ukr.).]
 7. Костомаров, М. Дві руські народності. Ляйпціг: Українська накладня, б.р. 111 с.
[Kostomarov, M. Dvi ruski narodnosty [Two Russian nationalities]. Liaiptsig: Ukrainska nakladnia. 111 (in Ukr.).]
 8. Котенко, А., Мартинюк, О., Міллер, А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос». *Український гуманітарний огляд*. 2012. Вип. 16–17. С. 55–115.
[Kotenko, A., Martyniuk, O., Miller, A. (2012). «My sami prinadlezhym k plemeny malorusskomu»: do istorii poniattia «maloros» [«We ourselves belong to the Little Russian tribe»: Before history, the concept of «maloros»]. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad [Ukrainian humanitarian review]*. (16–17), 55–115. (in Ukr.).]
 9. Кулиш, П. Климентій. Основа : южно-русский литературно-ученый вестник. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1861. Январь. С. 159–234.
Kulich, P. (1861). Klymentii. In : *Osnova: yuzhno-russkii literaturno-uchenyi vestnyk [Basis: South Russian literary and educational herald]*. Sankt-Peterburh : Typ. P. A. Kulisha, 1861. Yanvar.159–234.]
 10. Лисяк-Рудницький, І. Русифікація чи малоросіянізація? *Історичні есе*. Т. 2. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 514–520.
[Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). Rusyfikatsiia chy malorosiiianizatsiia? [Russification or Little Russianization]. In : *Istorychni ese [Historical essays]*. Т. 2. Kyiv : Dukh i Litera, 2019. 514–520. (in Ukr.).]
 11. Маланюк, Є. Малоросійство. Київ : Український пріоритет, 2015. 48 с.
[Malaniuk, Ye. (2015). Malorosiistvo [Little Russian]. Kyiv : Ukrainskyi priorytet. 48 s. (in Ukr.).]
 12. Микитюк, О. Р. Контрастивний аспект тлумачення термінів-етнонімів *малорускій, малорус (малорос), українофіл* та ін. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2019. № 43. Т. 1. С. 48–51.
[Mykytiuk, O. R. (2019). Kontrastyvnyi aspekt tлумachennia terminiv-etnonimiv *malorusskii, malorus (maloros), ukrainofil* ta in. [Contrastive aspect of interpretation of the terms-ethnonyms *Malorusskyu, Malorus (Little Russian), Ukrainophile* and others]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Filolohiia [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Philology]*. (43/1), 48–51. (in Ukr.).]
 13. Мінчак, Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): автореф. дис. ... к. філол. наук. Київ, 2003. 20 с.

- [Minchak, H. V. (2003). Konotatyvna semantyka suchasnykh ideolohichno zabarvlenykh nominatyvnykh odynyt (na materialy ukrainskoi presy 90-kh rokiv XX stolittia) [Connotative semantics of modern ideologically colored nominative units (on the material of Ukrainian press of the 90 of the 20 century)]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv. 20 (in Ukr.).]
14. Рафальський, О., Калакура, Я., Калакура, О., Юрій, М. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с. [Rafalskyi, O., Kalakura, Ya., Kalakura, O., Yurii, M. (2022). Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist [Civilizational identity of Ukrainians: history and modernity]. Kyiv : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 512 (in Ukr.).]
 15. Ренчка, І. Зміни в семантиці лексичних одиниць економічної сфери в сучасній українській тлумачній лексикографії. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2018. Вип. 4. С. 111–128. [Renchka, I. (2018). Zminy v semantytsi leksychnykh odynyt ekonomichnoi sfery v suchasni ukrainskii tлумачnii leksykohrafiі [Changes in the semantics of the lexicial units of economic sphere in the modern ukrainian interpretative lexicography]. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne [Language: Classic – Modern – Postmodern]*. (4), 111–128 (in Ukr.).]
 16. Розмови про Україну. Ярослав Грицак – Іза Хруслінська. Київ : Дух і Літера, 2018. 360 с. [Rozmovy pro Ukrainu. Yaroslav Hrytsak – Iza Khruslinska (2018). Kyiv : Dukh I Litera, 360 (in Ukr.).]
 17. Рябчук, М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с. [Riabchuk, M. (2019). Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti – Istorychni prychny ta politychni naslidky [Reducing ambivalence. Dichotomy of the Ukrainian National Identity – Historical Reasons and Political Implications]. Kyiv : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 252 (in Ukr.).]
 18. Рябчук, М. «Хохли», «малороси», «бандери»: стереотип українця у російській культурі та його політична інструменталізація. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 1 (81). С. 179–194. [Riabchuk, M. (2016). «Khokhly», «malorosy», «bandery»: stereotyp ukrainsia u rosiiskii kulturi ta yoho politychna instrumentalizatsiia [«Khokhols», «Little Russians» and «Banderites»: Russian Stereotypes of Ukrainians and Their Political Instrumentalization.]. *Naukovi zapysky ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України [Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]*. Vyp. 1 (81). 179–194.]
 19. Степаненко, М. Мовна картина світу й енциклопедичний дискурс: когніція, претекст, постскрипtum. *Енциклопедичний вісник України*. 2022. Вип. 14. С. 9–26. [Stepanenko, M. (2022). Movna kartyna svitu y entsyklopedychny diskurs: kohnitsiia, pretekst, postskryptum [The lingual picture of the world and the encyclopedia discourse: cognition, pre-text, and postscript]. *Entsyklopedychny visnyk Ukrainy [Encyclopedia herald of Ukraine]*. (14), 9–26 (in Ukr.).]
 20. СУМ-11 – Словник української мови: В 11-ти т. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL <https://sum.in.ua/s/malorosy> [SUM-11 – Slovnyk ukrayins'koyi movy (1970–1980). [Ukrainian language dictionary]. V 11 t. Kyiv : Naukova dumka. Available at : URL <https://sum.in.ua/s/malorosy> (in Ukr.).]
 21. СУМ- 20 – Словник української мови: У 20 т. URL <https://sum20ua.com/?page=1561&searchWord=%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B8&wordid=49476> [SUM-20 – Slovnyk ukrayins'koyi movy [Ukrainian language dictionary]. V 20 t. Available at : URL <https://sum20ua.com/?page=1561&searchWord=%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B8&wordid=49476> (in Ukr.).]
 22. Тараненко, О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. III. *Мовознавство*. 2012. № 6. 3 –22.

- [Tararenko, O. (2012). Formuvannia novoi systemy sotsialnykh tsinnosti i prioritytiv ukrainskoho suspilstva. III. [Formation of a new system of social values and priorities of Ukrainian society]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. (6), 3–22 (in Ukr.).]
23. Шандра, В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Збірник документів і матеріалів. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. VII-XXXVII. [Shandra, V. (2013). Mova yak zasib formuvannia natsionalnoi identychnosti [Language as a means of forming national identity]. In : *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnogo rehuliuвання (1847–1914)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian identity and the language issue in the Russian Empire: an attempt at state regulation (1847–1914). Collection of documents and materials]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. VII-XXXVII (in Ukr.).]
24. Шпорлюк, Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і Літера, 2016. 552 с. [Shporliuk, R. (2016). Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha [Formation of modern nations: Ukraine – Russia – Poland]. Kyiv: Dukh i Litera. 552 (in Ukr.).]
25. Яковенко, Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст. *Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність*. Київ : Дух і літера, 2009. С. 57–95. [Yakovenko, N. (2009). Vybir imeni versus vybir shliakhu (nazvy ukrainskoi terytorii mizh kintsem XVI – kintsem XVII st. [Choosing a name versus choosing a path (names of the Ukrainian territory between the end of the 16th and the end of the 17th centuries]. In : *Mizhkulturnyi dialoh. T. 1: Identychnist [Intercultural dialogue. T. 1: Identity]*. Kyiv : Dukh i litera. 57-95 (in Ukr.).]
26. Ясакова, Н. Ю. Лексема український у дискурсі російської імперії початку XX століття (на матеріалі «Щоденника» Євгена Чикаленка). *Мова. Література. Фольклор*. 2021. № 2. С. 96–104. [Yasakova, N. Yu. (2021). Leksema ukrainskyi u dyskursi rosiiskoi imperii pochatku XX stolittia (na materialii «Shchodennyka» Yevhena Chykalenka) [Lexical item «Ukrainian» in the discourse of the russian empire of the early 20th century (based on the materials of Yevhen Chykalenko's "Diary")]. *Mova. Literatura. Folklor [Language. Literature. Folklore]*. (2), 96–104 (in Ukr.).]
27. Ясакова, Н. Зміни семантики прикметника «український» у період української революції 1917–1921 років. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2022. Вип. 3 (98). С. 217–228. [Yasakova, N. (2022). Zminy semantyky prykmetnyka «ukrainskyi» u period ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Changing semantics of the adjective «Ukrainian» during the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Philological sciences]*. Vyp. 3 (98). 217–228 (in Ukr.).]
28. Goddard, C. & Wierzbicka, A. (2014). Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures. Oxford : Oxford University Press. 2014. 314.
29. Kuzio, T. (2001). Identity and Nation-Building in Ukraine: Defining the ‘Other’. *Ethnicities*. 1(3), 343–365.
30. Plokhii, S. Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth - Century Debate. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ : Ін-т Історії України НАН України, 2008. Вип. 3. С. 188-206. [Plokhii, S. (2008). Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth - Century Debate. In : *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky [Eidos. Historiographic Almanac]*. Kyiv : In-t Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 3, 188–206.]

Використані джерела

1. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Шведова, М., фон Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., & Ніколаєнко, Т. Київ, Львів, Єна, 2017–2022. <http://uacorpus.org>
[Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK). (2017–2023). Shvedova, M., fon Valdenfels, R., Jaryhin, S., Rysin, A., Starko, V., & Nikolajenko, T. Kyiv, Lviv, Jena. <http://uacorpus.org> (in Ukr.).]
2. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 806 с.
[Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian identity and the language issue in the Russian Empire: an attempt at state regulation (1847–1914). Collection of documents and materials] (2013). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 806 (in Ukr.).]

LEXEME «MALOROS» IN IMPERIAL AND ANTICOLONIAL DISCOURSES

Nataliia Yasakova

Ukrainian Language Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.

Abstract

Background: During the 19th and 20th centuries, the following names were used in the Russian and Soviet empires to name the representatives of the Ukrainian nation: *Ukrainian*, *maloros*, *khokhol*, *mazepynets*, *petliurivets*, *banderite*, etc. Many historians and political experts interpret these words. Still, there is a lack of linguistic studies of these words as the elements of the semantic environment of the Ukrainian language in terms of pragmatic potential and stylistics.

Purpose: The purpose of this article is to highlight the dynamics of semantic and pragmatic parameters of the lexeme *maloros* in the context of the formation and development of the idea of the Ukrainian modern nation.

Results: The name *maloros* was usual in the official discourse of the Russian empire of the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, however, the word *Ukrainian* gained a new status and was used more often. The Soviet authorities were no longer able to use the word *maloros* but continued to impose the idea that Ukrainians are part of a large political and cultural community centered in Moscow, using Russian and Ukrainian languages to create the imperial discourse. At that time, the lexeme *maloros* became an important ideologeme of the Ukrainian anti-colonial discourse and acquired a pejorative meaning.

Discussion: The emergence of a new meaning of the lexeme *maloros* with a pejorative connotation, and the development of oppositional relations between the lexemes *Ukrainian* and *maloros* is linguistic evidence of the formation of ideas about the modern Ukrainian nation through the denial of imperial values. The urgent task of Ukrainian postcolonial linguistics is to adequately interpret the lexemes that point to the status of Ukrainians in the Russian and Soviet empires and demonstrate the anti-colonial resistance.

Keywords: imperial discourse, anticolonial discourse, lexeme *maloros*, ideologeme, postcolonial linguistics, language unit functioning, semantics, pragmatics.

Vitae

Nataliia Yasakova is Doctor of Philology, Head of the Ukrainian Language Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy. The scientific interests: postcolonial linguistics, linguistic semantics, pragmatics, national identity of Ukrainians.

Correspondence: n.yasakova@ukma.edu.ua

Надійшла до редакції 29 вересня 2024 року
Рекомендована до друку 01 жовтня 2024 року